
Jeszcze o makulaturze introligatorskiej z tekstem hebrajskim odnalezionej w poznańskiej księdze ziemskiej z lat 1400–1407*

DOI: 10.36155/NK.25.00008

Adam Kozak

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

akozak@ihpan.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7601-5298

notes ^{25_2023}
konserwatorski

Summary: Adam Kozak, *One more time about the bookbinding waste paper with a Hebrew text found in the Poznań land register from 1400 to 1407*

This article refers to Hanna Zaremska's article "Literacy and Hebrew books in the Mediaeval Culture of Polish Jews", published in "Notes Konserwatorski" vol. 24 (2022). It is a supplement and, in some respects, an extension to it. The history of research on the Poznań land book from 1400 to 1407 is presented, as well as the circumstances of the the identification of strips securing its binding containing the Hebrew text of the Haggadah, and a detailed codicological description of the manuscript is provided. The discovery is placed in a broader

* W artykule wykorzystano materiały zebrane podczas realizacji grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 31H 17 0468 84 (moduł „Fundamenty”, lata finansowania: 2017–2021) pt. „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospolitej do 1795 roku. Problematyka gospodarcza i społeczna, dzieje miast” kierowanego przez prof. Zdzisława Nogę.

context of current fragmentological studies, including the search for bookbinding waste paper in Greater Poland land and city registers from the State Archive in Poznań. An extensive query revealed widespread use of older parchment fragments for binding late mediaeval and early modern court and official records, and indicated that Hebrew codices were also used relatively often for such purposes.

W 24 numerze „Notesu Konserwatorskiego” za rok 2022 ukazał się zajmujący tekst Hanny Zaremskiej poświęcony m.in. fragmentom pergaminowych manuskryptów hebrajskich odnajdywanych stosunkowo licznie w oprawach łacińskich kodeksów rękopiśmiennych i ksiąg drukowanych¹. Wiele miejsca poświęcono w nim makulaturowym skrawkom hagady paschalnej rozpoznany przed kilkoma laty w poznańskiej księdze ziemskiej z lat 1400–1407 przechowywanej w Archiwum Państwowym w Poznaniu². Choć we wspomnianym artykule zostały już zawarte najważniejsze informacje o znalezisku, w szczególności te związane z identyfikacją tekstu hebrajskiego i datowaniem czasu jego powstania (głównie na podstawie cech pisma), to w niniejszym studium, za życzliwą zachętą redakcji „Notesu”, chciałbym wrócić do niniejszego tematu i spojrzeć na niego z perspektywy źródłoznawczej. Przedstawię tu zatem bliżej rodzaj źródła, jakim są księgi ziemskie, omówię szerzej historię badań nad księgą poznańską z lat 1400–1407, przybliżę okoliczności odnalezienia (czy może ściślej: rozpoznania) w niej makulatury, wreszcie zaś przedstawię opis kodykologiczny rękopisu oraz podejmę próbę umieszczenia odkrycia w szerszym kontekście nadzwyczaj ożywionych obecnie badań fragmentologicznych.

Późnośredniowieczne sądy ziemskie, ich kancelarie oraz prowadzona przez nie dokumentacja (przede wszystkim księgi wpisów, czyli tzw. księgi ziemskie)

¹ H. Zaremska, *Pismo i hebrajska książka w średniowiecznej kulturze polskich Żydów*, „Notes Konserwatorski” 2022, nr 24, s. 39–56.

² Tamże, s. 53–55. Ostatnio też: taż, *Wykłady z dziejów Żydów w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2023, s. 172–176.

są od dawna przedmiotem intensywnych badań historyków oraz stosunkowo licznych przedsięwzięć edytorskich, których dziejów nie ma potrzeby w tym miejscu referować³. Warto tylko przypomnieć, że ukształtowane ostatecznie już po zjednoczeniu Królestwa w XIV stuleciu sądy ziemskie były trybunałami królewskimi, które rozstrzygały wszelkie spory z udziałem szlachty pochodzącej z danego powiatu (do najbardziej typowych spraw należały te dotyczące sporów sąsiedzkich, długów [także u Żydów], drobnych zniewag, prawa bliższości, kwestii spadkowych czy zaborów mienia). W skład wielkopolskich sądów ziemskich (w modelu małopolskim istniała odmienna praktyka) wchodziło sześciu stałych asesorów, którymi byli: starosta generalny, wojewoda, sędzia, podsędek, podkomorzy i chorąży. Wyliczeni urzędnicy dość rzadko jednak zjawiali się osobiście na odbywających się w interesującym nas okresie co dwa tygodnie rokach i wypełniali swoje obowiązki, co było praktyką typową dla średniowiecza, z pomocą zastępców, zwanych tu wiceurzędnikami lub żupcami⁴. Najstarsze zachowane do dziś księgi wpisów sądów ziemskich pochodzą z końca XIV wieku (najwcześniejsze, bo z 1374 roku z Krakowa, potem z 1385 z Łęczycy i z 1386 z Sieradza)⁵.

3 Zob. przykładowo: S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1901, t. 40, s. 289–411, 1902, t. 42, s. 75–236, 333–386; A. Gąsiorowski, *Kancelarie ziemskie i grodzkie*, w: *Dyplomatyka wieków średnich*, opr. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa 1971, s. 284–314; J. Łosowski, *Akta sądów ziemskich*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 253–266; dane bibliograficzne o wydaniach ksiąg ziemskich zbiera *Bibliografia źródeł drukowanych do dziejów Polski późnośredniowiecznej (1386–1506)*, cz. 1, red. P. Węcowski, Warszawa 1999, s. 146–155, ostatnio ukazały się również dalsze edycje: *Księga ziemna krakowska 2: 1394–1397*, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012 oraz *Zapisy sesji sądowych w Hrubieszowie z lat 1429–1470*, wyd. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, A. Sochacka, przy współudziale W. Bukowskiego, Warszawa 2023 (roki hrubieszowskie wpisane do ksiąg ziemskich chełmskich).

4 A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 288–300.

5 W. Bukowski, M. Zdanek, *Wstęp*, w: *Księga ziemna krakowska 2: 1394–1397*, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012, s. 7.

Z podobnego czasu (wpisy od roku 1386 do 1400) pochodzi pierwsza zachowana księga ziemska poznańska. W tym przypadku wiadomo jednak, że istniał już wcześniejszy rękopis z zapisami tego typu, uległ on jednak zniszczeniu w pożarze miasta, który miał miejsce 17 kwietnia 1386 roku⁶. Należy przy tym podkreślić, że już od końca XIV wieku księgi poznańskiego sądu ziemskiego prowadzono nadzwyczaj regularnie (i starannie je później archiwizowano), a z całego okresu I Rzeczypospolitej do dziś zachowało się 178 tomów tej serii (w trakcie II wojny światowej zaginęły trzy jednostki z XVII-XVIII wieku), w tym aż 23 manuskrypty spisane do 1500 roku. Zbiór ten przechowywany jest obecnie w całości w zasobie wspomnianego już Archiwum Państwowego w Poznaniu⁷.

Interesująca nas poznańska księga ziemska z lat 1400-1407 jest drugą najstarszą w omawianym wyżej zespole⁸. Z racji pochodzenia z przełomu XIV i XV wieku oraz swojej bogatej treści (blisko 3000 wpisów dokumentujących rozliczne procesy sądowe) wzbudziła ona zainteresowanie licznych badaczy.

6 *Die ältesten großpolnischen Grodbücher*, Bd. 1: *Posen (1386-1399)*, wyd. J. von Lekszycki, Leipzig 1887, nr 1 (informacja o zniszczeniu poprzedniego rękopisu zawarta w nocie otwierającej nową księgę ziemską). Pomijając serię poznańską, w Wielkopolsce najstarsze są księgi sądów ziemskich gnieźnieńskich (zapisy od 1390 roku), pyzdrowskich (także od 1390 roku), kościańskich (1391), konińskich (1394) i kaliskich (1400); zob. *Die ältesten großpolnischen Grodbücher*, Bd. 2: *Peisern (1390-1400)*, *Gnesen (1390-1399)*, *Kosten (1391-1400)*, wyd. J. von Lekszycki, Leipzig 1889; *Księga ziemska kaliska 1400-1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991.

7 Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Księgi sądu ziemskiego w Poznaniu*, sygn. Z. 1 - Z. 181 [53/9/o/-/1-181] (sygnatury Z. 62, 63 i 76 to wakaty); J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski z XIV-XVIII wieku. Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965, s. 419-429 (opis i inwentarz zespołu z licznymi uwagami szczegółowymi o rękopisach). O wojennych losach poznańskiego archiwum i dotkliwych stratach w jego zasobie zob. K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, „Archeion” 1948, t. 17, s. 84-100; tenże, *Straty archiwalne na terenie Poznania w latach 1939-1945*, „Archeion” 1957, t. 27, s. 65-93.

8 Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Księgi sądu ziemskiego w Poznaniu*, Z. 2 [53/9/o/-/2]; na portalu Szukaj w Archiwach dostępne są skany mikrofilmu księgi: <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/980621>>, na których jednak omawiana makulatura intrologatorska jest słabo widoczna.

Już w 1886 roku kilkanaście zapisek z księgi wydał Bolesław Ulanowski⁹, a niedługo później, w 1902 roku, dużą partię not opublikował Franciszek Piekosiński (dobierane były one jednak według niejasnych już dla nas kryteriów)¹⁰. Kolejne publikacje przyniósł przełom lat 50. i 60. XX wieku, kiedy to Henryk Kowalewicz i Władysław Kuraszkiwicz wydali pochodzące z manuskryptu polskojęzyczne rotę przysięg sądowych (wraz z ich łacińskim kontekstem)¹¹, a staraniem Kazimierza Kaczmarczyka i Karola Rzyckiego ukazała się niedługo później pełna edycja krytyczna rękopisu poprzedzona we wstępie m.in. dokładnym opisem kodykologicznym księgi¹². Co charakterystyczne dla ówczesnego edytorstwa źródeł, żaden z wymienionych wyżej wydawców, należących niewątpliwie w swoich czasach do czołowych przedstawicieli tej dyscypliny w kraju¹³, nie zwrócił uwagi na makulaturę pergaminową wykorzystaną stosunkowo obficie przez dawnego intrologatora przy oprawieniu księgi. Dodatkowo, wydanie księgi drukiem spowodowało, że historycy (i uczeni z pokrewnych dziedzin) praktycznie przestali

9 *Materiały do historii prawa i heraldyki polskiej*, wyd. B. Ulanowski, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 3, Kraków 1886, s. 271-471, gdzie na s. 273 znajduje się skrótowy opis rękopisu, a na s. 284-287, 291-297 i 300-301 (nr 28-31, 33, 34, 36, 50, 56-59, 61-63, 66, 67, 70, 82) wydanie pojedynczych zapisek.

10 *Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV wieku*, t. 1, z. 1: (1400-1410), wyd. F. Piekosiński, Kraków 1902.

11 *Wielkopolskie rotę sądowe XIV-XV wieku*, t. 1: *Rotę poznańskie*, wyd. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiwicz, Poznań - Wrocław 1959 (filologiczne wydanie łącznie 290 rot przysięg rozproszonych po całym rękopisie; na s. 11 skrótowy opis manuskryptu).

12 *Księga ziemna poznańska 1400-1407* (dalej cyt.: KP), wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960 (wzmiankowany opis na s. IV-VI).

13 Por. wybrane biografie wydawców: J. Sawicki, *Bolesław Ulanowski (1860-1919)*, „Prawo Kanoniczne” 1971, t. 14, nr 1-2, s. 307-324; S. Grodziski, *Piekosiński Franciszek Ksawery (1844-1906)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Wrocław 1981, s. 77-81; W. Wydra, *Życie i dzieło profesora Henryka Kowalewicza*, w: H. Kowalewicz, *Średniowieczne wiersze polsko-łacińskie oraz Koronka brata Seweryna*, Poznań 2010, s. 9-20; B. Walczak, *Władysław Kuraszkiwicz - uczonec i nauczyciel*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2018, t. 25 (45), nr 1, s. 281-288. J. Matysiak, *Kazimierz Kaczmarczyk 1878-1966. Archiwista i historyk*, Poznań 2020.

sięgać do rękopiśmiennego oryginału. Tymczasem w ostatnich latach znacząco ewoluowało podejście badawcze do manuskryptów urzędowych ksiąg wpisów przechowywanych w archiwach (w przypadku bibliotek nowy kwestionariusz badania manuskryptów upowszechnił się znacznie wcześniej) i stopniowo zaczęto docieklawiej przeglądać oprawy oraz inne elementy konstrukcyjne rękopisów. Pozwoliło to na zapoczątkowanie rejestracji, a czasem również na identyfikację umieszczonej tam makulatury intrologatorskiej („elementów przybyszowych”, „fragmentów”)¹⁴. Warto tu podkreślić, że sygnalizowana zmiana optyki i powstanie nieco później nowej subdyscypliny naukowej – „fragmentologii”¹⁵ przyniosły już w praktyce badań archiwalnych liczne wartościowe ustalenia. Tytułem przykładu można tu wymienić rozpoznanie w 2013 roku spisanych w X wieku drobnych urywków tekstów Owidiusza i Cycerona w grzbiecie księgi krakowskiego hutmana ratusznego z lat 1564–1565¹⁶, a także dokonaną rok później z moim udziałem identyfikację fragmentów rejestru kancelaryjnego biskupa

14 Zob. K. K. Figaszewska, *Fragmety rękopisów średniowiecznych – stan badań i perspektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Studia Źródłoznawcze” 2019, t. 57, s. 99–112 (na s. 99–101 omówione zostały kluczowe kwestie terminologiczne, w tym pojęcia „fragment” i „makulatura”, na s. 102–106 przedstawiono z kolei szkic dziejów badań „fragmentologicznych”).

15 O pojęciu: W. Duba, C. Flüeler, *Fragments and Fragmentology. Editorial*, „Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments” 2018, vol. 1, s. 1–5; P. Pludra-Żuk, *Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology”*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2019, t. 64, nr 4, s. 173–182; C. Sojer, *Fragmente – Fragmentkunde – Fragmentforschung*, „Bibliothek – Forschung und Praxis” 2021, Bd. 45, Nr 3, s. 533–553 (tu szczególnie definicje terminów „fragment” z punktu widzenia biblioteko- i archiwoznawstwa, „fragmentologia” czy też typologia spotykanych fragmentów). Zob. też internetowe bazy danych Fragmentarium, <<https://fragmentarium.ms>> i Manuscripta.pl, <<https://manuscripta.pl>> (zakładka „Fragmenty”).

16 M. Starzyński, *Nieznany egzemplarz komentarza do „Retoryki” Cycerona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, „Studia Źródłoznawcze” 2013, t. 51, s. 69–74; tenże, *Fragment „Metamorfoz” Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu z Archiwum Narodowego w Krakowie*, „Meander” 2013, t. 68, s. 106–113.

wrocławskiego Jana Romki (pontyfikat w latach 1292–1301) w paskach chroniących szycia składek pleszewskiej księgi ławniczej z lat 1494–1554¹⁷. Gdy zatem w 2019 roku sięgałem po rękopis księgi ziemskiej poznańskiej w banalnym celu weryfikacji budzącego moje wątpliwości odczytu w jednej z zapisek sądowych w wydaniu K. Kaczmarczyka i K. Rzyckiego, miałem już wiedzę teoretyczną i pewne doświadczenie oraz wynikającą z nich świadomość, że w późnośredniowiecznym kodeksach, w tym także czysto użytkowych księgach wpisów, warto przyglądać się każdemu szczegółowi i wszystkim elementom konstrukcyjnym. Pozwoliło to w pierwszej kolejności dostrzec zapisane pismem hebrajskim niepozorne paski pergaminowe, a następnie zapoczątkować dłuższy proces, który doprowadził do ich opisanie i identyfikacji.

Rękopis księgi ziemskiej z lat 1400–1407 nie wyróżnia się na pierwszy rzut oka na tle innych przechowywanych w Poznaniu późnośredniowiecznych ksiąg ziemskich różnych staropolskich powiatów (fot. 1 i 2). Jest to papierowy kodeks w formie dutki (*folio fracto*) mierzący około 300 mm wysokości i 100 mm szerokości¹⁸. Posiadał on typową dla ówczesnych ksiąg wpisów miękką oprawę pergaminową, zachowaną obecnie tylko fragmentarycznie. Przypuścić można, że do jej uszkodzenia doszło bardzo wcześnie, skoro już w 1697 roku rękopis poddano zabiegom „konserwatorskim”: pozostałości średniowiecznej oprawy wzmocniono dosztukowując barwioną na zielono skórę (która obecnie też nie jest już w dobrym stanie), na początku wszyto dodatkowe siedem kart (pierwsza nieliczbowana, dalsze oznaczone jako k. 1a–1f; z ich treści wywnioskować można

¹⁷ T. Jurek, A. Kozak, *Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292–1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane*, w: *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, Warszawa 2014, s. 346–359.

¹⁸ Zob. KP, s. IV–VI, gdzie opis fizyczny rękopisu sporządzony jest już wyłącznie przez K. Kaczmarczyka (K. Rzycki zmarł w 1956 roku, jeszcze przed przygotowaniem wstępu). Wprowadzam do niego drobne poprawki wynikające z autopsji własnej manuskryptu. Z konieczności powtarzam tu też po części (ale również i koryguję w niewielkich partiach) informacje przytoczone w artykule H. Zaremskiej, *Pismo i hebrajska książka w średniowiecznej kulturze polskich Żydów...*, wyd. cyt., s. 53–54.

Fot. 1.
Przednia okładzina książki

Fot. 2.
Zapisy w księdze na k. 4v-5

m.in. datę podjęcia napraw), a na końcu trzy (obecnie bardzo już uszkodzone, k. 351-353). Sama późnośredniowieczna część książki liczy 342 papierowe karty (k. 1-350; foliacja ta, powstała na przełomie XVII i XVIII wieku, nie jest już jednak w pełni adekwatna do stanu książki, czasem też zawiera zwykłe błędy¹⁹). Karty

¹⁹ W rękopisie występuje dodatkowo 6 stron nieliczbowanych (dwustronicowe, niezapisane przez błąd średniowiecznych skrybów vacaty między k. 11r i 11v, k. 22r i 22v oraz k. 23r i 23v), przy foliowaniu pominięto pierwotnie kartę oznaczoną obecnie jako k. 239a, dalej, w księdze brakuje k. 81 (zaginęła już po dokonaniu foliacji, na co wskazuje brak ciągłości pomiędzy zapiskami z k. 80v i 82r; zob. też KP nr 703, przyp. a), a także k. 264-273 (po k. 263 następuje od

te w zdecydowanej większości dotrwały do dziś w dobrym stanie. Wyjątkiem są tu jednak zachowane szczątkowo k. 1 i 2 oraz posiadające ubytki przy dolnej krawędzi k. 328–350 (uszkodzony obszar powiększa się idąc w stronę końca rękopisu; papier jest tu nadzwyczaj kruchy).

„Średniowieczne” karty w księdze ułożone zostały w 27 składkach, w których wykorzystano trzy rodzaje papieru. Dowodem na to są rozpoznane już wstępnie przez K. Kaczmarczyka filigrany²⁰: głowa wołu (ok. 125 mm wys.; składki I–XII)²¹, miecz (ok. 100 mm wys.; składki XIII–XXVI)²² oraz dzwon (ok. 75 mm wys.; składka XXVII)²³. Co istotne dla naszych rozważań, cały kodeks

razu k. 274; co może być zwykłym błędem pisarskim, ale może też wskazywać na zaginięcie kart po dokonaniu foliacji; zob. też KP nr 2274, przyp. a), wreszcie k. 322 (błąd foliacji, na co wskazuje brak luki w teście między k. 321v a 323r; zob. KP nr 2668, przyp. a). Zob. też: tabela 1, gdzie znajduje się schematyczne podsumowanie przedstawionych tu informacji.

²⁰ KP, s. VI.

²¹ Do opisu filigranów i poszukiwania analogii wykorzystuję bazy: Wasserzeichen des Mittelalters (= WZMA, <wzma.at>), Wasserzeichen - Informationssystem (= WZIS, <<https://www.wasserzeichen-online.de>>); baza ta zawiera m.in. obszerną kolekcję Piccarda i Briquet Online (= BO, <<https://briquet-online.at>>). W analizowanym przypadku, z powodu wielkiej popularności motywu głowy wołu na przełomie XIV i XV wieku (i nie tylko), musiałem niestety zrezygnować ze wskazywania zbliżonych znaków. Zauważyć można tu jedynie, że według systematyki przyjętej przez WZMA filigran z poznańskiej księgi ziemskiej można opisać następująco: Fauna / Ochsenkopf / frei, mit Oberzeichen / mit einkonturiger Stange / Blume / ohne weiteres Beizeichen / sechs Blütenblätter / mit Augen (= fauna / głowa wołu / ze znakiem u góry / z chwostem rysowanym jedną linią / kwiat / bez dalszych dodatków / [kwiat] z sześcioma płatkami / [głowa wołu] z oczami).

²² W bazach danych brak identycznego znaku, można jednak wskazać zbliżone: WZIS nr DE5910-PO-123121 (rękopis z Rothenburga ob der Tauber w Bawarii z 1398 r.; <<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE5910-PO-123120>>) czy WZIS nr DE6405-PO-123138 (Norymberga 1398; <<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE6405-PO-123137>>). Systematyka dla obu filigranów: Realien / Waffen / Schwert / ein Schwert, frei - ohne Beizeichen / Knauf rund (= przedmioty / broń / miecz / miecz bez dodatków / głowica okrągła).

²³ Zob. identyczny co do rysunku i rozmiaru znak notowany przez BO pod nr 4014 (systematyka: Glocke / mit Girlanden geschmückt, oder mit Stern verziert [= dzwon / ozdobiony girlandami lub gwiazdą]; <<https://briquet-online.at/4014>>) oraz WZIS pod nr DE9045-PO-40473 (systematyka:

złożono od razu jako jedną całość i oprawiono go jeszcze przed rozpoczęciem w nim zapisów w dniu 23 stycznia 1400 roku²⁴. Dowodzą tego: ciągłość chronologiczna księgi (brak luk w zapisach oraz ich właściwa kolejność), liczne noty, które rozpoczynano na jednej składce, a kończono już na kolejnej (takiej sytuacji nie obserwuje się w kodeksach zszywanych wtórnie z luźnych składek)²⁵, a także posiadanie przez rękopis *incipitu* (*Incipit liber iudicialis*; zwraca tu użycie słowa *liber* – „księga”) i *explicitu* (*Explicit liber terrestris*; w przypadku pisania na składkach trudno byłoby zaplanować koniec i początek całości).

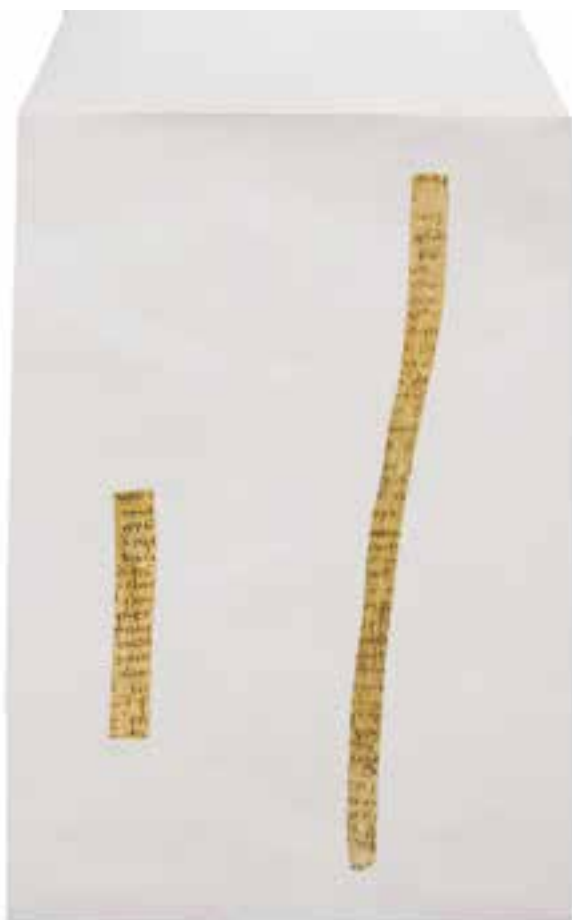
Przypuścić należy (właściwa ocena jest obecnie niemożliwa ze względu na wzmocnienie od zewnątrz grzbietu księgi skórą w 1697 roku), że zgodnie z późnośredniowiecznym zwyczajem składki umocowane zostały bezpośrednio do oprawy, bez użycia związków, z przewleczeniem nici na zewnątrz pergaminu. Znakomicie widoczne jest natomiast to, że większość z tych szyc umocniona została dodatkowo wewnątrz składek paskami pergaminowymi różnej proweniencji (dla porządku przypomnijmy tu raz jeszcze, że dla oszczędności w roli

Realien / Glocke – frei, mit Beizeichen / Zacken-/Wellenlinie (eingeschrieben) / Glockenkörper ohne Schulter / Glockenmund einkonturig [= przedmioty / dzwon / z dodatkami / z ząbkowaną lub falistą linią / usta dzwonu rysowane jedną linią]; <<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE9045-PO-40473>>). Filigran ten według wspomnianych baz występuje jednak w nieco późniejszych rękopisach (Würzburg 1405, Zurich 1408, Świdnica 1408, Sankt Gallen – bez daty, Düsseldorf 1412). Por. też KP, s. VI, gdzie w tym przypadku całkowicie błędnie mowa o „znaku wodnym przedstawiającym rodzaj rękawicy z fryzem do ściągania”.

²⁴ Typową praktyką w przypadku późnośredniowiecznych ksiąg urzędowych było prowadzenie zapisów na luźnych składkach, które następnie, po zebraniu się odpowiedniej ilości materiału, oprawiano. Pisanie na składkach prowadziło niekiedy do mieszania ich kolejności przez introligatora przy formowaniu kodeksu, czy powstawania luk w zapisach gotowej księgi spowodowanych przez ich przypadkowe zagubienie. Inną konsekwencją tego sposobu prowadzenia zapisów był fakt, że pisarze każdorazowo starali się zmieścić noty w granicach składek. Zob. W. Bukowski, M. Zdanek, *Wstęp...*, wyd. cyt., s. 8.

²⁵ Na dwóch składkach zapisano noty wydane w KP pod nr 209 (wpis na k. 29v ze składki III i 30 z IV), 319 (k. 41v-42, IV/V składka), 437 (k. 53v-54, V/VI składka), 912 (k. 101v-102, IX/X składka) i 2702 (k. 326v-327, XXV/XXVI składka).

tej bardzo często używano makulatury wyciętej ze zniszczonych lub już niepotrzebnych dawniejszych rękopisów). Paski te, jak wiadomo, miały za zadanie chronić papier przed przedarciem przez nici oraz zabezpieczać same sznurki przed przypadkowym rozerwaniem czy przetarciem. W księdze można znaleźć ich łącznie 30 – 11 pasków zapisanych jest alfabetem hebrajskim, 9 pismem łacińskim (pochodzą one jednak z dwóch różnych źródeł: osiem pierwszych z niezidentyfikowanego kodeksu oraz jeden z dokumentu; fot. 3), pozostałych 10 jest zaś pustych. Szczegółowe informacje o budowie kodeksu przedstawia tabela 1.

Fot. 3.
Paski łacińskie
umiejscowione pierwotnie
między k. 127v i 128

Tabela 1. Układ składek poznańskiej księgi ziemskiej z lat 1400–1407

Numer składki	Zakres kart	Typ składki	Pasek	Filigran
I	1–8	4+4	niezapisany	głowa wołu
II	9–19 ¹⁾	6+6	dwa paski niezapisane	głowa wołu
III	20–29 ²⁾	6+6	brak ³⁾	głowa wołu
IV	30–41	6+6	dwa paski niezapisane	głowa wołu
V	42–53	6+6	łaciński (kodeks)	głowa wołu
VI	54–65	6+6	łaciński (kodeks)	głowa wołu
VII	66–77	6+6	dwa paski niezapisane	głowa wołu
VIII	78–89 ⁴⁾	5+6	łaciński (kodeks)	głowa wołu
IX	90–101	6+6	łaciński (kodeks)	głowa wołu
X	102–113	6+6	łaciński (kodeks)	głowa wołu
XI	114–121	4+4	łaciński (kodeks)	głowa wołu
XII	122–132	6+5 ⁵⁾	dwa paski łacińskie (kodeks)	głowa wołu
XIII	133–144	6+6	hebrajski	miecz
XIV	145–156	6+6	hebrajski	miecz
XV	157–168	6+6	hebrajski	miecz
XVI	169–180	6+6	hebrajski	miecz
XVII	181–192	6+6	hebrajski	miecz
XVIII	193–204	6+6	hebrajski	miecz
XIX	205–220	8+8	niezapisany	miecz
XX	221–240	10+10	hebrajski	miecz
XXI	241–255	7+8 ⁶⁾	hebrajski	miecz
XXII	256–281 ⁷⁾	8+8	hebrajski	miecz
XXIII	282–298	8+9 ⁸⁾	niezapisany	miecz
XXIV	299–313	7+8 ⁹⁾	hebrajski	miecz
XXV	314–326 ¹⁰⁾	6+6	niezapisany	miecz
XXVI	327–336	5+5	hebrajski	miecz
XXVII	337–350	7+7	łaciński (dokument)	dzwon

¹⁾ Przez błąd przy foliacji pominięto 2 strony (w rachubie foliacji brakuje zatem jednej karty).
²⁾ Przez błąd przy foliacji pominięto 4 strony (w rachubie foliacji brakuje zatem dwóch kart).
³⁾ Składka luźna, wyrwana z bloku, co zapewne poprzedzone zostało zniszczeniem/odpadnięciem paska lub pasków. ⁴⁾ Zaginęła k. 81 (k. 87 luźna). ⁵⁾ Wycięto jedną, najpewniej niezapisaną kartę, która następowała po k. 132 (k. 122 jest z kolei luźna). ⁶⁾ Błąd w foliacji: po k. 263 następuje od razu k. 274. ⁷⁾ Karty 241, 254, 255 są pojedyncze i doszyte na listkach. ⁸⁾ Karta 297 została dołożona na listku. ⁹⁾ Karta 313 została dołożona na listku. ¹⁰⁾ Błąd w paginacji: po k. 321 następuje od razu k. 323.

Paski hebrajskie wszyte w rękopis księgi ziemskiej były słabo widoczne. Złożone na pół wzdłuż dłuższej krawędzi (wewnątrz zgięcia ukryte były nici z szyc) miały zagięte końce z jednej strony (fot. 4). Powodowało to, że przeglądając manuskrypt można było dostrzec jedynie fragmenty liter, o których dało się powiedzieć właściwie tylko tyle, że pochodzą z alfabetu hebrajskiego (dokładniej, że reprezentują one pismo aszkenazyjskie kwadratowe). Być może stanowiło to dodatkową (obok zmiany paradygmatu badawczego i zwyczajnych trudności językowych) przyczynę wieloletniego ignorowania przez badaczy tkwiącej w rękopisie mało efektownej makulatury. Z tego względu, aby w ogóle myśleć o identyfikacji zauważonych pasków, niezbędne było ich wyciągnięcie z księgi oraz poddanie koniecznym zabiegom konserwatorskim. Szczęśliwie, zgodził się to uczynić dysponent zabytku – Archiwum Państwowe w Poznaniu (podziękowania w tym miejscu zechce przyjąć pan dyrektor Henryk Krystek, kierownik Oddziału Zabezpieczenia Zasobu Archiwalnego APP dr Przemysław Wojciechowski, a także zespół konserwatorski APP). Co ważne, paski wydobyto w sposób możliwie najmniej inwazyjny dla samego rękopisu, tj. poprzez delikatne nacięcie ich samych, a nie rozcinanie szycia składek. Pergamin następnie rozprostowano i oczyszczono (fot. 5)²⁶.

²⁶ Zob. zapis wideo wystąpienia P. Wojciechowskiego, *Zagadnienia konserwatorskie związane z pozyskaniem pasków hebrajskich w celu ich odczytania*, wygłoszonego 31 stycznia 2023 roku z okazji XXVI Dnia Judaizmu w Poznaniu: <<https://www.youtube.com/watch?v=BeUMaT-tVIc&t=1656s>>, w którym omówiono szczegółoly procedury.

Fot. 4.

Pasek hebrajski umocowany pierwotnie między k. 186v-187 – widok *in situ*. Por. też obraz tego miejsca na mikrofilmie dostępnym na portalu Szukaj w Archiwach, <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/291436a6dc08854289c7b9d25bbb10f6d899d6c440bea86a8929bbe5fef9b640>>

Fot. 5.

Pasek hebrajski umocowany pierwotnie między k. 186v-187 – widok po zabiegach konserwatorskich (strona recto i verso)

Fot. 6.

Pasek hebrajski umocowany pierwotnie między k. 247v-248 – widok po zabiegach konserwatorskich. Po prawej widoczne zdobione litery inicjalne

Paski mają po rozłożeniu od 297 do 316 mm długości i od 10 do 15 mm wysokości. Wykonano je ze starannie wyprawionego, cienkiego i dobrze bielonego pergaminu (wydaje się on być znacznie lepszej jakości niż chociażby gruby pergamin użyty do wykonania pasków pustych i lacińskich z księgi). Co interesujące, lecz jednocześnie trudne do zinterpretowania, wszystkie paski zdają się nosić na brzegach ślady nadpalenia. Szczegółowe informacje o formacie i pierwotnym ułożeniu poszczególnych skrawków przedstawia tabela 2.

Wszystkie paski zapisane zostały dwustronnie (wysokość liter wynosi od 6 do 8 mm), a oryginalny tekst rozmieszczono w dwóch kolumnach. Wskazuje

Tabela 2. Paski hebrajskie z poznańskiej księgi ziemskiej z lat 1400–1407

Lp.	Oryginalne położenie	Składka	Wymiar po rozwinięciu (mm)
1.	między k. 138v i 139	XIII	309 mm długości na 10 mm szerokości
2.	150v–151	XIV	310 × 12
3.	162v–163	XV	316 × 15
4.	174v–175	XVI	300 × 13
5.	186v–187	XVII	302 × 13
6.	198v–199	XVIII	311 × 10–15
7.	230v–231	XX	305 × 10
8.	247v–248	XXI	311 × 10
9.	273v–274	XXII	310 × 13
10.	305v–306	XXIV	308 × 14
11.	331v–332	XXVI	297 × 13

to łącznie, że fragmenty pozyskano z kodeksu (zapis jednostronny sugerowałby dokument). Co istotne, paski wycinano, tnąc arkusze wzdłuż linii pisma (a nie w słup), dzięki czemu zachowały się dłuższe urywki zdań. Praktyka ta umożliwiła identyfikację tekstu. Tego trudnego zadania zechciała podjąć się uznana badaczka dziejów Żydów w średniowiecznej Polsce, profesor Hanna Zaremska. Przypomnieć tu należy jej główne ustalenia: paski z poznańskiej księgi ziemskiej zawierają urywki paschalnej hagady, czyli opowieści o wyjściu Żydów z Egiptu, która odczytywana była na głos w gronie rodziny pierwszego dnia najważniejszego żydowskiego święta – Paschy. Nasze fragmenty spisano nadzwyczaj starannie: karty przygotowano pod zapis przez liniowanie, tekst dokładnie rozplanowano i wyrównano do bocznych marginesów kolumn. Kodeks powstał w przeciągu XIV wieku – terminem *ante quem* jest tu oczywiście moment przygotowania rękopisu księgi ziemskiej, niemniej tekst z pasków można niezależnie datować na podstawie typowego dla tego okresu zdobnictwa oraz dzięki stosowaniu przez skrybę charakterystycznych dla okresu znaków wokalizacji²⁷.

²⁷ Zob. literatura z przyp. 2.

Warto zaznaczyć wreszcie, że wszystkie 11 fragmentów wycięto z bliskich sobie dwóch kart manuskryptu z hagdą, a dwa paski (nr 4 i 8 w tabeli 2) posiadają nawet wspólną dłuższą krawędź²⁸.

Z punktu widzenia historyka rysują się tu jeszcze dwa powiązane ze sobą pytania: czy użycie hebrajskiej makulatury introigatorskiej w roli pasków chroniących szwy w szlacheckiej księdze sądowej z przełomu XIV i XV wieku było czymś niezwykłym? oraz: jak do tego doszło, że fragmenty tego konkretnego ekskluzywnego żydowskiego kodeksu trafiły do poznańskiej księgi ziemskiej z lat 1400–1407? W pierwszej kolejności należy tu zauważyć, że makulatura pergaminowa ze starszych kodeksów była powszechnie wykorzystywana nie tylko przy oprawianiu średniowiecznych i wczesnonowożytnych rękopisów bibliotecznych (prywatnych czy instytucji), ale też i urzędowo-sądowych ksiąg wpisów. Przykładowo: 12 pasków chroniących szwy zachowało się w najstarszej księdze ziemskiej pyzdrowskiej z lat 1390–1406²⁹. Liczne dalsze elementy przybyszowe odnaleźć można także w księgach ziemskich poznańskich o sygnaturach od 3 do 9 z lat 1407–1429. Każdorazowo są to paski chroniące szycia, często jednak niezapisane. Fragmenty z pismem występują w księgach: nr 4 (k. 101v–102, 113v–104, 124v–125; pismo dokumentowe łacińskie z XIV/XV wieku), nr 5 (między k. 5v–6, 17v–18, 29–30, 41v–42, 50v–51, 65v–66, 79v–80, 91v–92, 103v–104, 115v–116; pismo kodeksowe gotyckie [bastarda] z XV wieku, układ w dwie kolumny), nr 6 (k. 6v–7: pismo łacińskie o małym module, podział na 3 kolumny, k. 19v–20: pismo kodeksowe, fragmenty inicjałów w 3 kolorach, cięcie w słup, k. 43v–44 i 55v–56: zapewne ciąg dalszy, k. 67v–68, 79v–80, 91v–92, 103v–104, 115v–116 i 127v–128: gotycki kodeks z XIV wieku cięty w słup), nr 8 (k. 112v–113: pasek zapisany

²⁸ Zob. H. Zaremska, *Wykłady z dziejów Żydów...*, wyd. cyt., s. 175, il. 12, gdzie cyfrowa rekonstrukcja połączonego na nowo z dwóch pasków fragmentu.

²⁹ Kwerendą objąłem tu najstarsze wielkopolskie księgi ziemskie z przełomu XIV i XV stulecia, a także dziewięć pierwszych ksiąg ziemskich poznańskich. W przypadku ksiąg prowadzonych dla powiatu poznańskiego, gnieźnieńskiego, kościańskiego (tu analizowałem dwa manuskrypty), konińskiego i kaliskiego, nie posiadają one już oryginalnych opraw i pierwotnego układu, a co za tym idzie, nie zachowały się w nich też żadne paski chroniące szycia.

dokumentowym pismem łacińskim z XV wieku), wreszcie nr 9 (k. 5v-6, 16v-17, 38v-39, 53v-54, 85v-86, 100v-101, 130v-131 i 143v-144: paski z pociętym wzdłuż dokumentem z XV wieku). Przy okazji można tu zauważyć, że w rękopisach tej serii, tak jak i w naszej księdze z lat 1400-1407, stosowano specyficzną technikę: używano najczęściej jednego długiego, złożonego na pół paska (zamiast dwóch krótkich, co było oszczędniejsze), gdzie we wnętrzu zgięcia chowano obie nici przechodzące przez środek składki.

Przeprowadzona w latach 2021-2023 systematyczna kwerenda w staropolskich księgach miejskich (z zapisami wytworzonymi do końca XVI wieku) z zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu³⁰ przyniosła z kolei inwentaryzację znaczącej liczby 186 ksiąg wpisów zawierających starszą makulaturę rękopiśmienną i drukowaną (na 785 manuskryptów objętych badaniem, co daje istotny udział 23,7%)³¹. W tym przypadku elementy przybyszowe wykorzystywano najczęściej w roli obleczeń opraw, choć i tu nie brak znanych nam już pasków umacniają-

³⁰ Zob. przypis gwiazdkowy na początku artykułu.

³¹ Zob. A. Kozak, J. Łukaszewski, *Fragmenty Reguły pasterskiej Grzegorza Wielkiego z przełomu XI i XII wieku odkryte w księdze ławniczej Krzywinia z lat 1512-1580*, „Roczniki Historyczne” 2022, t. 88, s. 186-187, gdzie opis (wraz z ustaleniem datacji i pochodzenia) rozpoznanych w 2021 roku romańskich półkart ochronnych z przełomu XI i XII wieku z urywkami *Reguły pasterskiej* papieża Grzegorza Wielkiego w księdze ławniczej Krzywinia z lat 1512-1580, a także wykaz 66 ksiąg miejskich zinwentaryzowanych do połowy 2022 roku. Listę tę można jeszcze poszerzyć obecnie o kolejne 120 rękopisów: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Poznania, I 3, I 8, I 26, I 291 (oprawa z dokumentu opata benedyktynów z Mogilna z początku XV wieku), I 292 (oprawa z bulli papieża Marcina V z 1428 roku), I 298 (paski umacniające szwy), I 304, I 310, I 311, I 342, I 355, I 359, I 364, I 365, I 374, I 488, I 490, I 492, I 495 - I 498, I 502, I 506, I 507, I 509 - I 514, I 516 - I 518, I 521, I 523 - I 526, I 629 - I 631, I 659, I 661, I 709, I 745, I 749, I 759, I 761, I 763 - I 765, I 769, I 770, I 772 - I 774, I 1087, I 1089, I 1090, I 1092, I 1093, I 1096 - I 1099, I 1109, I 1111, I 1112, I 1115, I 1118 - I 1120, I 1122, I 1124, I 1127 - I 1133, I 1136, I 1137, I 1142, I 1147, I 1152, I 1153, I 1281, I 1287, I 1330, I 1394, I 1395, I 1397 - I 1401, I 1404, I 1405, I 1742, I 1744, I 1753, I 1770, I 1772, I 1773, I 1784, I 1785, I 1789 (fragment rękopisu łacińskiego z XIII wieku), I 1792, I 1795, I 1796 (oprawa oraz makulatura drukarska w wypełnieniu), I 1797 (jak poprzednio), I 1798, I 1805, I 1806 - I 1809, I 1812, I 1813, I 1855; Cechy miasta Poznań, 498; Akta miasta Konin, I 1. Celem niniejszej listy jest jedynie ukazanie skali użycia makulatury introligatorskiej w rękopisach

cych szycia składek³². Co szczególnie istotne, wyliczyć można też aż 13 rękopisów, przy oprawianiu których wykorzystano karty pergaminowe spisane różnego typu pismem hebrajskim (przeważnie użyte jako obleczenia opraw, ale też jako paski umacniające grzbiet czy scyzury)³³. Stanowi to aż 7,3% manuskryptów zawierających widoczną makulaturę i 1,6% wszystkich objętych wspomnianą

urzędowych; co oczywiste, wszystkie niniejsze fragmenty powinny zostać zinwentaryzowane przez specjalistów w dedykowanych bazach danych (zob. przyp. 14 *in fine*).

32 Przykładowo: Akta miasta Kopanica (pow. wolsztyński), I 14; Akta miasta Kostrzyn (pow. średzki), I 8; Akta miasta Poznania, I 114, I 118, I 121, I 123 – I 125, I 127, I 291, I 298 (długie na całą wysokość rękopisu), I 490, I 502 (ponownie długie), I 759; Akta miasta Słupca, I 14 i I 15 oraz liczne dalsze.

33 Akta miasta Kleczew (pow. koniński), I 1: (przednia okładzina wykonana z makulaturowej karty pergaminowej [tylna zaginęła], która zapisana jest kursywą aszkenazyjską z końca XIV wieku; zawiera ona wycinek z Talmudu Babilońskiego; identyfikacja: Mikołaj Wojciechowski z Katedry Judaistyki Uniwersytetu Wrocławskiego); Akta miasta Poznania, I 521 (obleczenie oprawy z niezidentyfikowanym jeszcze tekstem hebrajskim spisanym pismem kwadratowym i częściowo kursywnym), I 523 (jak poprzednio, prawdopodobnie wykorzystano tu karty z tego samego kodeksu), I 524 (szczątkowy stan zachowania), I 526 (jak poprzednio), I 661 (obleczenie oprawy wykonane z dwóch makulaturowych kart pergaminowych – przednia okładzina z arkusza z tekstem spisanym kursywnym pismem hebrajskim, grzbiet i tylną okładzinę wykonano natomiast z karty z brewiarza łacińskiego z XV wieku), I 1132 (obleczenie oprawy, tekst zdrapany, obecnie widoczne jedynie zarysy liter), I 1152 (ponownie obleczenie oprawy z tekstem hebrajskim spisanym pismem kwadratowym), I 1153 (jak poprzednio), I 1330 (pergaminowe umocnienie bloku), I 1404 (pismo kwadratowe i kursywne), I 1773 (niewielki pasek umacniający grzbiet krótkiego poszytu, zapisany ponownie aszkenazyjskim pismem kwadratowym), I 1795 (pergamin z tekstem hebrajskim wykorzystany jako obleczenie oprawy oraz wypełnienie papierowe z wcześniejszym tekstem łacińskim), I 1805 (ponownie obleczenie oprawy z pismem kwadratowym; dr Josefina Rodríguez-Arribas z Instytutu Historii Nauki PAN identyfikuje ten tekst jako pochodzący z dzieła *Sefer ha-micwot* napisanego w 1247 roku przez rabina Moszego z Coucy, sam fragment spisany został natomiast pismem z XIV wieku; bardzo dziękuję tu za konsultację Doktor Rodríguez-Arribas, a także Profesorowi Jackowi Soszyńskiemu). Ponownie przedstawiona tu lista i dołączone do niej gdzieniegdzie krótkie komentarze, mają charakter czysto dokumentacyjny. Wszystkie wyliczone obiekty winny stać się w przyszłości przedmiotem specjalistycznych badań bibliologicznych i hebraistycznych.

kwerendą. Dowodzi to w moim odczuciu stosunkowej powszechności wykorzystania kodeksów hebrajskich przez chrześcijańskich introligatorów – także tych, którzy zajmowali się urzędowo-sądowymi księgami wpisów³⁴. Nierozpoznane pozostają natomiast w analizowanych sytuacjach sposoby pozyskiwania przez nich tego typu makulatury (sprzedaż wbrew zakazom religijnym? grabież przy okazji rozruchów antyżydowskich? „zwykła” kradzież rękopisów?)³⁵.

W przypadku samej księgi ziemskiej poznańskiej drugiej, założonej, przypomnijmy, tuż przed 23 stycznia 1400 roku, rozważyć jeszcze wypada, czy pojawienie się w niej makulatury pozyskanej z hebrajskiego kodeksu mogło być powiązane z jakimiś zamieszkami, w tym szczególnie z rzekomymi wypadkami z 15 sierpnia 1399 roku, kiedy to – według działającego kilkadziesiąt lat później Jana Długosza – miało dojść w Poznaniu do zbezczeszczenia hostii dokonanego przez pewną kobietę. Miała ona przystąpić do komunii, a następnie wyjąć hostię z ust i sprzedać ją Żydom. Komunikant znaleziono jednak cudownie na łąkach pod miastem, gdzie niedługo później (1406 r.) zbudowano kościół i klasztor Bożego Ciała³⁶. Pogłoski o zdarzeniach tego typu były często przyczyną rozruchów powiązanych z plądrowaniem żydowskich domów (a przecież nasze paski noszą na sobie najpewniej ślady nadpalenia!). Trop ten wydaje

³⁴ Por. też dane zbierane i stopniowo publikowane w ramach projektu „Books within Book. Hebrew Fragments in European Libraries”, <<http://www.hebrewmanuscript.com>>, który koncentruje się na fragmentach hebrajskich odnajdywanych w zbiorach europejskich bibliotek naukowych (należy cały czas pamiętać, że to środowisko skupione wokół bibliotek przoduje w badaniach fragmentologicznych i odnosi na tej niwie największe sukcesy). W gromadzeniu informacji o makulaturze hebrajskiej uczestniczą również badacze z Polski, zob. <<http://www.hebrewmanuscript.com/researchers.htm>>.

³⁵ Por. H. Zaremska, *Pismo i hebrajska książka w średniowiecznej...*, wyd. cyt., s. 49 oraz też, *Wykłady z dziejów Żydów...*, wyd. cyt., s. 162 (makulatura pergaminowa użyta do oprawy wskazanych przez autorkę rękopisów ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej pochodziła najpewniej z grabieży towarzyszącej rozruchom w Krakowie w latach 1407, 1462 i 1470).

³⁶ *Ioannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber decimus, 1370–1405*, Varsaviae 1985, s. 256; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga dziesiąta, 1370–1405*, Warszawa 1981, s. 308.

się jednak fałszywy: w zapiskach urzędowych (miejskich i ziemskich) z tego czasu próżno szukać wzmianek o tych zdarzeniach. Co więcej, odnotowywano w nich poznańskich Żydów całkowicie normalnie prowadzących transakcje kredytowe³⁷. Wobec tego należy uznać, że przekazy o domniemanym cudzie eucharystycznym, powielające zresztą powtarzane przez stulecia schematy, nie zawierają najprawdopodobniej nawet przysłowiowego ziarnka prawdy. Tym samym poszukiwać należy, zapewne bez większych nadziei na sukces, innych okoliczności, które mogły stać za przeznaczeniem na makulaturę omawianego w tekście rękopisu z hagdą paschalną (np. drobnych zamieszek czy pospolitych awantur, do których dochodziło w późnośredniowiecznych miastach niekiedy z błahych, niekoniecznie religijnych powodów). Pamiętać należy przy tym cały czas, że los „naszego” kodeksu hagady podzieliły również liczne inne hebrajskie kodeksy.

Niniejszy przyczynek, będący w gruncie rzeczy uzupełnieniem do tekstu Hanny Zaremskiej z 24 numeru „Notesu Konserwatorskiego”, miał za zadanie zasygnalizować dwie kwestie. Po pierwsze, w badaniach nad rękopisami, w tym niedocenianymi przez długi czas księgami wpisów, należy zwracać uwagę nawet na tak drobne detale, jak pogniecione paski zabezpieczające szycia składek. Co istotne, z uważnego opracowania nie są zwolnione nawet manuskrypty doskonale znane już badaczom czy te wydane drukiem – nauka bowiem nieustannie się rozwija, polepsza metody studiów i rozszerza kwestionariusz badań. Po drugie, nie ulega wątpliwości, że opisywany tu przypadek stanowi żywy dowód na wielkie korzyści, jakie mogą płynąć ze współpracy na linii historyk – znawca języka – konserwator. A przecież na rozpoznanie i opis czeka w archiwach i bibliotekach jeszcze liczna i zróżnicowana makulatura intrologatorska (w języku hebrajskim i nie tylko)!

³⁷ Kształtowanie się legendy krytycznie prześledziła H. Węgrzynek, *Dzieje poznańskiej legendy o profanacji hostii do połowy XVII wieku*, „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 3–4 („Legenda Bożego Ciała”), s. 45–56, tu szczególnie s. 47–48; KP, s. 531 (indeks, w którym zebrano liczne wystąpienia poznańskich Żydów z lat 1400–1407).

Bibliografia

Źródła drukowane

- Die ältesten großpolnischen Grodbücher*, Bd. 1–2, wyd. J. von Lekszycki, Leipzig 1887–1889.
- Ioannis Długossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber decimus, 1370–1405*,
Varsaviae 1985.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga dziesiąta*,
1370–1405, Warszawa 1981.
- Księga ziemiska kaliska 1400–1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991.
- Księga ziemiska krakowska 2: 1394–1397*, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012.
- Księga ziemiska poznańska 1400–1407*, wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960.
- Materiały do historii prawa i heraldyki polskiej*, wyd. B. Ulanowski, w: *Archiwum Komisji
Historycznej*, t. 3, Kraków 1886, s. 271–471.
- Wielkopolskie roty sądowe XIV–XV wieku*, t. 1: *Roty poznańskie*, wyd. H. Kowalewicz,
W. Kuraszkiewicz, Poznań – Wrocław 1959.
- Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV wieku*, t. 1, z. 1: (1400–
1410), wyd. F. Piekosiński, Kraków 1902.
- Zapisy sesji sądowych w Hrubieszowie z lat 1429–1470*, wyd. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel,
A. Sochacka, przy współudziale W. Bukowskiego, Warszawa 2023.

Opracowania

- Bibliografia źródeł drukowanych do dziejów Polski późnośredniowiecznej (1386–1506)*,
cz. 1, red. P. Węcowski, Warszawa 1999.
- Bielecka Janina, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski z XIV–XVIII
wieku. Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965.
- Bukowski Waldemar, Zdanek Maciej, *Wstęp*, w: *Księga ziemiska krakowska 2. 1394–1397*,
wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, Warszawa 2012, s. 7–29.
- Duba William, Flüeler Christoph, *Fragments and Fragmentology. Editorial*, „Fragmen-
tology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments” 2018, vol. 1, s. 1–5.
- Figaszewska Karolina Kinga, *Fragmenty rękopisów średniowiecznych – stan badań i per-
spektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym
w Szczecinie*, „Studia Źródłoznawcze” 2019, t. 57, s. 99–112.

- Gąsiorowski Antoni, *Kancelarie ziemskie i grodzkie*, w: *Dyplomatyka wieków średnich*, opr. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa 1971, s. 284–314.
- Gąsiorowski Antoni, *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970.
- Grodziski Stanisław, *Piekosiński Franciszek Ksawery (1844–1906)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Wrocław 1981, s. 77–81.
- Jurek Tomasz, Kozak Adam, *Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292–1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane*, w: *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, Warszawa 2014, s. 346–359.
- Kaczmarczyk Kazimierz, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, „Archeion” 1948, t. 17, s. 84–100.
- Kaczmarczyk Kazimierz, *Straty archiwalne na terenie Poznania w latach 1939–1945*, „Archeion” 1957, t. 27, s. 65–93.
- Kozak Adam, Łukaszewski Jakub, *Fragmenty Reguły pasterskiej Grzegorza Wielkiego z przełomu XI i XII wieku odkryte w księdze ławniczej Krzywina z lat 1512–1580*, „Roczniki Historyczne” 2022, t. 88, s. 183–206.
- Kutrzeba Stanisław, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1901, t. 40, s. 289–411, 1902, t. 42, s. 75–236, 333–386.
- Łosowski Janusz, *akta sądów ziemskich*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 253–266.
- Matysiak Jarosław, *Kazimierz Kaczmarczyk 1878–1966. Archiwista i historyk*, Poznań 2020.
- Pludra-Żuk Paulina, *Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology”*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2019, t. 64, nr 4, s. 173–182.
- Sawicki Jakub, *Bolesław Ulanowski (1860–1919)*, „Prawo Kanoniczne” 1971, t. 14, nr 1–2, s. 307–324.
- Sojer Claudia, *Fragmente – Fragmentkunde – Fragmentforschung*, „Bibliothek – Forschung und Praxis” 2021, Bd. 45, Nr 3, s. 533–553.
- Starzyński Marcin, *Fragment Metamorfoz Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu z Archiwum Narodowego w Krakowie*, „Meander” 2013, t. 68, s. 106–113.

Starzyński Marcin, *Nieznany egzemplarz komentarza do Retoryki Cyserona z X wieku.*

Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, „Studia Źródłoznawcze” 2013, t. 51, s. 69–74.

Walczak Bogdan, *Władysław Kuraszkiwicz – uczony i nauczyciel*, „Poznańskie Studia

Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2018, t. 25 (45), nr 1, s. 281–288.

Węgrzynek Hanna, *Dzieje poznańskiej legendy o profanacji hostii do połowy XVII wieku*,

„Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 3–4 („Legenda Bożego Ciała”), s. 45–56.

Wydra Wiesław, *Życie i dzieło profesora Henryka Kowalewicza*, w: H. Kowalewicz, *Śred-*

niowieczne wiersze polsko-łacińskie oraz Koronka brata Seweryna, Poznań 2010, s. 9–20.

Zaremska Hanna, *Pismo i hebrajska ksiązka w średniowiecznej kulturze polskich Żydów*,

„Notes Konserwatorski” 2022, nr 24, s. 39–56.

Zaremska Hanna, *Wykłady z dziejów Żydów w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2023.

Internetowe bazy danych:

Books within Book. Hebrew Fragments in European Libraries, <<http://www.hebrewmanuscript.com>>, École pratique des hautes études.

Briquet Online, <<https://briquet-online.at>>, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters – L’université Paris-I-Panthéon-Sorbonne, Laboratoire de Médiévistique Occidentale de Paris.

Fragmentarium, <<https://fragmentarium.ms>>, University of Fribourg.

Manuscripta.pl. Przewodnik po rękopisach średniowiecznych w zbiorach polskich, <<https://manuscripta.pl>>, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk.

Szukaj w Archiwach, <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl>>, Narodowe Archiwum Cyfrowe.

Wasserzeichen des Mittelalters, <wzma.at>, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Schrift- und Buchwesen.

Wasserzeichen – Informationssystem, <<https://www.wasserzeichen-online.de>>, Landesarchiv Baden-Württemberg Stuttgart.